

ХРИСТО БОТЕВ В НАЦИОНАЛНИЯ РАЗКАЗ НА БЪЛГАРИТЕ

Резюме: В центъра на изследването стои една от най-каноничните фигури в българския героичен пантеон – тази на поета и революционер Христо Ботев, който през 1876 г. загива в сражение с османската войска. Чрез използване на широк библиографски корпус (публикации в пресата, мемоарни текстове, художествени произведения, учебна литература и т.н.) изследването проследява пътя на митологизирането на Ботев в културната памет на българите, а и на институционализирането му като ядро на българския гранд наратив. Този път колебливо започва след смъртта на героя и получава по-ясни очертания през 20–30-те години на XX век, когато се избистрят националистичните представи за „българското“, чиято емблема е Ботев. След 1944 г. образът на революционера получава най-висока легитимация в идеологическите търсения на социалистическия режим. След падането на този режим (1989), независимо от ревизирането на немалко негови символи, Ботев продължава да пази възвишения си ореол. Това свидетелства както за устойчивостта на метаразказа, така и за привилегията, която получават онези образи в него, които възплащават есенциалистката представа за „национално“ и „българско“.

Ключови думи: Христо Ботев, Българско възраждане, национален разказ, национална идентичност, литературен канон, героичен пантеон

Независимо че постмодерната ситуация поставя под съмнение легитимността на „големите“ национални разкази (Лиотар, 1996), в български контекст съществуват определени исторически сюжети и фигури, които продължават да излъчват монументална възвишеност и да изглеждат недосегаеми за разни алтернативни, партикуларни повествования. Основаването на българската държава, приемането на християнството и на славянската писменост, „Златният век“ на културен възход по времето на Симеон, сетне травматичният период на „турското робство“, обнадеждаващото време на Възраждането, Априлското въстание, Освобождението на България от османска власт – са тъкмо такива, обраснали с митологичен заряд и националистически импликации сюжети, които трудно се поддават на научно неутрални или критически рефлексии. Сред историческите субекти, които поддържат актуалността на българския

гранд наратив, специално място заемат революционерите от третата четвърт на XIX век, участвали в освободителното движение срещу османското владичество. Заради насложени се по-късно военни крушения и национални катастрофи, които в някаква степен подриват монархическата идея, техните образи са обгърнати със светлина, надхвърляща блясъка дори на средновековните владетели.

Революционният пантеон от своя страна също подлежи на вътрешно йерархиизиране, издигащо фигурите на Васил Левски и Христо Ботев високо, в непомерните за обикновените „смъртни“ героични селения. Как поетът революционер Христо Ботев достига до тях, как българската историография и литературна история изчистват образа му от възможните омаловажаващи интерпретации, така че да го въздигнат начело на пантеона на „първите и най-добрите“ – ще ме интересува в настоящия текст. С убеденост, че колкото и заслуги да има даден исторически деятел, неговата героическа безусловност е не онтологично качество, а приписвана, конструирана характеристика, ще маркирам някои биографични конкретности около фигурата на Ботев, а сетне по-подробно ще се спра на процеса, довел до тяхното нефактологично, митологизиращо преосмисляне. Защото тъкмо преодоляването на конкретиката и историчността превръщат революционера в национален герой с възлово място в културната памет на българите.

Христо Ботев (1848–1876) е роден в гр. Калофер в семейството на учителя и книжовника Ботьо Петков. Учи в Карлово и Калофер при баща си, а после (доста нередовно, с често отсъствия от учебните занятия) и в Одеса. Изключен от гимназията там, през 1866 г. става учител в бесарабското село Задунаевка, след което отново се връща в Калофер. Към края на 1867 г. се прехвърля в Румъния, където се сближава с българската революционна емиграция и се ангажира с нейните националноосвободителни проекти. През 1874 г. става член на Българския революционен централен комитет, но поради разногласия в Комитета си подава оставката (1875). Издава вестниците „Дума на българските емигранти“, „Будилник“, „Знаме“, „Нова България“; участва и в редактирането на вестниците на Любен Каравелов „Свобода“ и „Независимост“. Съвместно със Стефан Стамболов издава стихосбирката „Песни и стихотворения от Ботьова и Стамболова“ (1875), в която помества по-голямата част от общо двадесетте си поетически творби. При вестта за избухването на Априлското въстание в България (1876) организира и става войвода на боен отряд, с който превзема парахода „Радецки“ и преминава на българския бряг. След поредица от сражения с османската войска на път към Врачанския балкан, четата на Ботев е разбита, а той е убит.

Първите опити за полагането на революционера в пантеона на героите започват непосредствено след преждевременната му смърт. В противовес на съвременните канонични легитимации, които без изключение наблягат на неговата творческа гениалност, тогавашните митологизиращи подстъпи почти пренебрегват образа му на поет. Наистина, немалко Ботеви стихотворения по

онова време са достатъчно популярни като песни, но в битността си на градски фолклор, в редица случаи преработени и неподписани, те не отчитат авторитета на авторството. Че Ботев е известен не толкова като поет, колкото като бунтовник, свидетелства например статия, публикувана във в. „Стара планина“ няколко месеца след смъртта му. В нея се споменава името на Любен Каравелов, „прочут по своята литературна деятелност“ и това на Ботев, окачествен като „юнак на приключението с парахода ’Радецки’“. „Приключенският“ характер на делото му обаче, както и неприпознаването му като поет, в никакъв случай не понижава значимостта на неговия подвиг. Тъкмо обратно, според публикацията Ботев дава „на цял свят да разбере, що ще каже българска самоотверженост, що ще каже смелост в народните ни движения“ (Бобчев, 1876: 19). Паралелно с прославата на подвига, вървят и призивите за събиране на биографични данни за „онези наши покойни юнаци, които преминаха с парахода ’Радецки’, начело на които беше отважният герой Христо Ботюв“ (Български ратници за свободата, 1876: 1). Имената на четниците прилежно се групират в списъци, приемащи облика на своеобразни светски мартиролози. Тъкмо под заглавие „Мартиролог на българските ратници“ през ноември 1876 г. в. „Стара планина“ отпечатва некролог на четиринадесет загинали Ботеви сподвижници, което е знак за осмислянето им като мъченици. В помощ на започналото сакрализиране действия и изобразителното изкуство: появяват се ентузиастични литографиран подвига на Ботев (Каракостов, 1977: 56); негов портрет украсява и отпечатания през 1876 г. стенен календар, който, движейки се по датите на Свещената история, имплицитно въздига революционера до ранга на светец. За трансцендентното му извисяване съдейства и поезията от периода, която съвременен възпява Ботевите „места на памет“: „белий Дунав“, „Радецки вапор хубав“, „стария Балкан“ и пр. (Недялков, 1877а: 2). Известно колебание предизвиква вероятно най-важният топос на ритуализирано спомняне – лобното място на Ботев – относно което веднага се появяват множество несводими една с друга версии. Липсата на точна установеност на въпросното място поражда както поетически фантазми (в едно стихотворение на Христо Недялков „чудесна сила“ и мистична девойка посочват на лирическия субект гроба на героя – вж. Недялков, 1877б: 3), така и обществени спекулации, че Ботев не е загинал и че четата му действа в планините Витоша и Рила (Панов, 2012: 39).

Във всички случаи обговарянето на смъртта (или на безсмъртието) на Ботев допълнително засилва легендарните черти на образа му. И те вероятно биха го въздигнали до челните позиции в българския героичен пантеон още в първите години след Освобождението, ако тъкмо тогава някои детайлни вглеждания в житейския път на героя не помрачават донякъде възвишения му ореол. Това е времето, в което делото на Ботев става обект на по-разгърнати биографични повествования. Обратно на намерението им да прокарат вертикала между героя и редовия българин, те по-скоро съдействат за хоризонталното полагане, за „приземяването“ на първия. В книгата си „Христо Ботюв – опит за биография“ (1888) мемоаристът Захари Стоянов, сам участник в националноосвобо-

дителното движение, още в началото заявява, че не мери героя си „с аршина на обикновените смъртни“; че за разлика от тях, Ботев е „роден и предназначен от необикновените стихии да бъде голям човек, да води подире си тълпите и да прави епохи“. По протежение на повествованието си обаче мемоаристът се вглежда в някои „твърде човешки“, малко смущаващи подробности от поведението на своя герой, които сякаш подриват първоначалната му интенция. Тези „подробности“ включват посягане върху чужди имуществата, бягства от училище по време на обучението на героя в Одеса, безпътен живот в бесарабското село Задунаевка, твърде леконаравно отношение към жените, участие в гуляи и пехливански борби („като засвирили гайдите – пише З. Стоянов – той почвал да трепери, хвърлял си дрехите, събувал се бос, мазал се с масло, плющял ръце и трошил кокали по мегдана“); въобще всевъзможни „безчиния и волности“, които му спечелили прозвището „скандалиста“ (Стоянов, 1983: 289–320). Разбира се, това противоречиво поведение според мемоариста е следствие от извънмерността на героя. Той просто не се побира в обозримите човешки мащаби и странностите на характера му, които биха се оказали фатални за простосмъртните, само подчертават неговата гениална необикновеност. И все пак, ако приемем, че важен аспект на героичната легитимация е превръщането на героя в обществен пример, обвързването му със знаците на социалното действие (във Веберов смисъл: действие, ориентирано в полза на други лица), ще видим, че текстът на З. Стоянов, макар и да иска, не успява да въздигне Ботев до пиедестала на героичното. Защото в съзнанието на читателя, редом с порива към самоотвержена борба (който би могъл да бъде такова социално действие), остават, и дори надделяват, авантюристичните наклонности на революционера, които забавят оркестрирането на героичния култ.

Препятствията пред него са забелязани от следващите биографи на Ботев, които критикуват З. Стоянов за това, че е „извадил на пазар най-лошите страни на житие-битието“ на революционера, че го е представил като „прост вагабонтин“ (Займов, 1895: 199), като „чудовище“ (Клинчаров, 1910: 6). По-малко критичен към първия биограф на героя е поетът Иван Вазов, който смята, че с извънредната си щателност, повествованието на З. Стоянов увеличава „нравствената грозота в Ботевия облик“, но прави картината на неговия живот „пълна и целна“. Стремешт към обективност – продължава Вазов – със сигурност отнема „легендарността, която обвива образа на Раковски“, но от това „историята“ на Ботев печели, „ако и да не спечели славата му“. Всъщност думите на Вазов в полза на „историята“ на героя са индикация за все още неслучило се митологизиране: Ботев е по-малко легендарен от революционера Раковски, а „славата“ му, както изглежда, е несигурна. Последвалото вглеждане от страна на Вазов към художествените текстове на Ботев донякъде е знак, че редом с революционния му образ започва да си проправя път и този на поета. Ботев като поет обаче се оказва далеч от съвършенството. В плана на съдържанието, или онова, което Вазов нарича „мировъзрение“ на твореца, се усеща едно-странчивост, не особена сложност на идеите, уклон към патриотични мотиви,

които наминуемо носят „печат на временност“. Ботев, разбира се, е писал и по-универсални стихотворения, чрез които „изпъква пред нас във вид на интернационален пророк“. Ала тези поетически текстове се отличават с недостатъци в плана на израза – „ни едно стихотворение на Ботева, даже от най-хубавите, не е навсякъде издържано във формата си, не във всичките си части еднакво удовлетворява художествените изисквания, естетиката или просто добрия вкус“ (Вазов, 1891).

Сред примерите за естетическо отстъпление Вазов посочва и едно от най-популярните Ботеви стихотворения – „Хаджи Димитър“, посветено на българския революционер Димитър Асенов, организирал хайдушка чета през 1868 г. и убит през същата година в сражение с османската войска. Стихотворението на Ботев ситуира ранения герой във фантастично пространство: „там на Балкана“, обграден от помагачи му митологични същества: вълк, който „кротко раната ближе“; орлица и сокол, които го пазят със сянката си; самодиви, които нощем превързват раната му и му помагат да забрави страданието. С настъпването на деня баладичната картина отстъпва място на потискаща „робска“ действителност: под „спрялото“, изпепеляващо слънце, „потънал в кърви“, героят умира.¹ Според Вазов изображението на нощта в Ботевия текст, в едно със самодивите, които обгрижват героя, е пример и за „величествен полет на фантазията“, и за „пластическо съвършенство“. В останалите си строфи обаче, мисли Вазов, творбата съдържа определени „технически“ неточности (нарушено римуване, дисонанси в музикалността), които нарушават „армонията на цялото стихотворение“ (Вазов, 1891).

Вазовата оценка на разглежданата творба е важна както от гледна точка на зараждащата се тенденция Ботев да бъде осмислян и като поет, така и във връзка с някои критически рефлексии, които през следващите години се съсредоточават тъкмо върху споменатото Ботево стихотворение. Любопитна в този план е статията „Жив е той, жив е...“, отпечатана през 1906 г. Авторът ѝ – Пенчо Славейков – син на възрожденския поет Петко Р. Славейков – е известен с решителното си откъсване от предосвобожденската културна традиция и с концептуализирането (като водеща фигура на литературния кръг „Мисъл“) на естетиката на българския модернизъм. В желанието си да внедри нови, съзвучни с европейските, художествени модели в българската културна среда, Пенчо Славейков активно участва в генерационния конфликт „млади и стари“. „Младите“ в лицето на кръга „Мисъл“, прокламират идеята за универсално, антимиетично изкуство, надхвърлящо тясно националната проблематика. Персонификацията на „старите“ според въпросния естетически кръг е Иван Вазов, който възплъщава една анахронична литературна традиция, която трябва да бъде преодоляна. Интересно е обаче, че Пенчо Славейков се съгласява с някои възгледи на недолюбвания от него Вазов по отношение на Ботевата поезия и по-специално на стихотворението „Хаджи Димитър“. Той приема

¹ Вж. пълния текст на стихотворението: Ботев, Христо. 2013. Хаджи Димитър. Достъпно на: <http://litclub.bg/library/bg/botev/poezia/hd.htm> [18.01.2014 г.].

„всички тия външни недостатъци“, посочени от Вазов, които „загрозават тая дивна песен“ и пристъпва към разкриване на „вътрешните“ ѝ несъобразности, сред които особено го притесняват изобразените митологични същества. „Какво дири – пита се Славейков – тоя вълк при юнака?“. Той е едно „обикновено кръвожадно животно“, без никаква национална или символна стойност, което не само че няма място около умиращия войвода, но ако се „случи да доближи юнашки труп, (...) няма никак ’кротко да ближи’ раните му. Отгук насетне Пенчо Славейков прави почти пародиен прочит на творбата, добре известен на българските читатели с радикалната си трагическияност: вълкът, соколът и орлицата, поставени до ранения герой, му напомнят ’екземпляри от животното царство’, събрали се ’на мърша’. Не му допада и постоянно лещата се кръв на героя (’нали поне една от самодивите му превързва раната с билки? Но види се, вълкът е отвързал превързаната люта рана – за да има какво да ближе!’); също – последната строфа на текста, в която се повтарят ’няколко от най-лошите стихове на песента’. Изненадващо обаче, след целия крайно критичен, принизяващ прочит на текста, Славейков го определя като ’превъзходен’ и ’величествен’. Ония недостатъци, които посочихме – пише той, - (...) са твърде слаби в сравнение с дивното общо впечатление от песента“ (Славейков, 1959: 230–232). Показателно е, че формулировката „с недостатъци, но все пак хубаво“, много типична за оценъчното съзнание на кръга „Мисъл“, се разпростира върху цялото Ботево творчество, че и върху личността на поета, и започва да маркира последвалото му рецептивно осмисляне.

И така, през 90-те години на XIX век и първото десетилетие на XX век Ботев вече е популярен поет и революционер, при когото слово и дело са вплетени в неразчленимо единство (както гласи стереотипният израз, прокламиран през този период, а и днес). Всеизвестна е както бунтовната му саможертва, така и поезията му, а двете вкупом стават обект на учебните програми по българска история и литература. За сравнение, в първите следосвобожденски учебници фигурата на Ботев или не присъства (тя липсва например в „Кратък учебник върху българската история“ (1883) от Ст. Бобчев; също в „История на българската литература“ (1884) от А. Пипин и В. Спасович), или като цяло е слабо представена (например в „Кратък исторически преглед на българската литература“ от 1886 г. на творчеството и на личността на поета са посветени едва осемнадесет реда). В учебниците след 90-те години на XIX век той вече е разглеждан като важен деец на българското националноосвободително движение; със значителна литературна дарба, която го издига над много негови съвременници. „Ботев е сроден с Каравелов – пише в учебника си от 1896 г. Александър Теодоров-Балан – (...) ала само по своята проза; - в стихотворните си произведения той стои над него твърде високо, и то не само от външна страна, но особено и от вътрешна: у него има обработени мисли и поетическа форма, бляска устръмна фантазия“ (Теодоров-Балан, 1896: 212).

Заедно с това обаче през този период Ботев все още не е безспорният творчески връх, за какъвто го възприема по-сетнешният литературен канон

(включително и към днешна дата). Критиките, които отправят към поезията му Иван Вазов и Пенчо Славейков – двамата може би най-авторитетни културни дейци на следосвобожденската епоха – са повече от сериозни. Дали поради родова обвързаност, или поради друга причина, чертаейки йерархията на възрожденските писатели, Пенчо Славейков почти успоредява литературното дело на баща си с това на Ботев, като дори изтъква, че поетическите похвати у първия са по-разнообразни (Славейков, 1959: 163). Революционният образ на Ботев, макар и утвърден, на свой ред влиза в конкуренция с други герои, мислени като мяра за национално достойнство: най-вече Васил Левски, култът към когото отчетливо се задейства, или Георги Раковски, който според Вазов, както видяхме, е несъмнено по-легендарен от Ботев. Все още споменът за житейските авантюри на поета възпрепятства превръщането му в национален мит. Използвайки понятието „мит“, имам предвид не пейоративния му смисъл на „неистина“, а значението му на авторитетен наратив, имащ претенцията да е „парадигматична истина“ (Lincoln, 1989: 24–25; Тодорова, 2009: 214). Фигурата на Ботев придобива такъв авторитетен, парадигматичен статус едва с утихването на усъмняващите се в него генерационни спомени.

Това се случва към 20-те години на XX век, когато поколението на възрожденските герои и техните сподвижници в общи линии приключва земния си път. Отива си както генерацията на „старите“ (мемоаристът на възрожденското време З. Стоянов умира още през 1889 г., поетът Иван Вазов – през 1921 г.), така и тази на техните „млади“ критици (П. Славейков умира през 1912 г., д-р Кръстьо Кръстев – друг представител на кръга „Мисъл“ и радикален отрицател на Вазов – през 1919 г.). Със загубата на „живите“ спомени, които по същество са различни, спорещи една с друга, версии за образа на Ботев, идва ред на неговото канонизиране. То предполага, първо, създаването на епическа дистанция, при която принизяващите, делнични спомени за живота на героя се превръщат в ритуализирана, възлова за националното самосъзнание културна памет. И, второ, предполага утвърждаването на безспорен, единодушно приет, институционално легитимен разказ за Ботевата героика.

Безспорността на този разказ не означава точно липса на дискуссионна среда. През 20-30-те години на XX век Ботев е използван за всевъзможни идеологически и политически каузи. Ако се вгледаме в заглавията на публикациите от този период („Чий е Ботев?“², „Кому принадлежи Ботев?“³, „Христо Ботев е наш!“⁴ и пр.), ще забележим, че стремежът към идентификация с героичния му образ очевидно активира яростни полемики. За разлика от предходните десетилетия обаче (пораждащи и радикални тези, отричащи делото на поета революционер), дебатите в очертанятия междувоенен период са стеснени в плана позитивното, благоговейно отношение; те са борби за присвояване на героя,

² Чолчев, 1922; Бакалов, 1924; Милев, 1924 и др.

³ Златаров, 1924.

⁴ Красний, 1924.

което е знак за митологичното му въздигане. Единичните случаи на дискредитация (например излязлата през 1929 г. книга на автор, подписал се като Макдъф, в която Ботев е наречен „зловеща личност“) са маргинални и по-скоро от позицията на умора от вече утвърдения култ (неслучайно въпросният Макдъф твърди, че е бил свидетел „на нечувани и невиждани по своята импозантност тържества и манифестации“ в чест на героя; че „Божие то име не е било така чествувано от българския народ, както бе чествувано това на Ботева“ – Макдъф, 1929: 3). Пишещият през този период литературен историк Боян Пенев също акцентува върху случилата се сакрализация: „всяка група – твърди той – счита [Ботев] за своя изключителна принадлежност – той е светецът, когото признават тук всички секти и религии“ (Пенев, 1978: 602).

В помощ на задействаното през 20-30-те години на века трансцендиране на образа застава и художествената литература. Две произволно подбрани произведения от този период, чийто централен персонаж е поетът революционер, са добра илюстрация за начина, по който неудобните поведенчески атрибути на реалната личност могат да бъдат трансформирани в идеализирана, безспорна героика. Едното произведение е историческият роман „Христо Ботев“ от Георги Савчев (1935), чиято фабула се опира на биографията на Ботев, написана от Захари Стоянов. Опира се на нея, но идеологически я преמודелира, така че да изпъкнат положителните черти на главния герой. Това преמודелиране особено ясно проличава в частта, посветена на Ботевото пребиваване в Задунаевка. Ако според З. Стоянов престоят на героя в селото протича в забавления, поради което през този период от живота си той „никаква книга не вземал в ръцете си да прочете“ (Стойнов, 1983: 321), то според Георги Савчев поетът не само чете, но и усилено пише своите произведения. Когато не се занимава с книжовна дейност, Ботев събира около себе си „по-събудените селски младежи“ и им разказва за родината си. В духа на възраждащия се през 30-те години на ХХ век национализъм, постановил образността и естетиката на българското, тя е описана като „земен рай“, върху който от „петстотин години е надвиснал черен облак“. „Преди игото – четем в романа – българският народ е бил свободен, (...) достигнал е до цариградските стени, до три морета се е простирало царството му“.⁵ Ботевият разказ за величието на „земята рай“ особено впечатлява момите, с които обаче героят няма никакво съприкосновение, освен че понякога им пее български народни песни.

Пълно загърбване на интимното героят демонстрира и в драмата на Петър Попов „Христо Ботйов. Трагедия в три действия“ (1927). В нея той е отдаден единствено на въоръжената борба. Когато разговаря с любимата си Парашкева, той изрича само идеологически „правилни“ тези. Споделя ѝ например, че единственото му желание е да замине за Румъния, където да се бори за народната кауза. Парашкева, разбира се, изповядва същите възгледи, затова и му казва: „Върви напред, гордост моя, стихийно се движи по голготския път

⁵ Цитатите са по изданието на романа от 1945 г. Вж. Савчев, 1945: 35–50.

за народната ни свобода“. А Ботев ѝ отговаря: „И за теб има място в борбата. Всеки според силите си трябва да се прояви“ (Попов, 1927: 22–24).

Стильт на горния цитат удивително наподобява утвърдената по-късно социалистическа реторика. Но това едва ли е случайно, като се има предвид, че тя се опира на утвърдени тъкмо към 30-те години на XX век виждания за „народното“ и „българското“ (Дечев, 2010: 71). Още тогава Ботев (заедно с Васил Левски – най-прекия му конкурент за първенство в пантеона на безсмъртните) е почитан както от общности с десни политически възгледи, така и от формации с леви идеологически убеждения. Ако първите акцентуват на националистическия потенциал в делото на своя кумир, вторите се идентифицират с революционния му завет (Тодорова, 2009: 233). За пишещия през 30-те години на века марксист Георги Бакалов например „Ботев е най-високият пункт в Българското възраждане“⁶, защото под влияние на руската литература, на автори като Чернишевски и Добролюбов, става „идеолог, вожд и поет на националната селскодемократична революция“. За разлика от другия, пропагандиран през Възраждането, път на развитие – мирно-просветния – този на въоръжената борба – мисли Бакалов – е безспорно по-перспективен. От една страна, той цели да освободи българския народ от „чуждото иго с всички негови феодално-крепостни останки“, а, от друга, се опитва да изведе същия този народ към една „нова обществена организация, стояща над капиталистическата фаза“ (Бакалов, 1983: 127–154). Очевидно мечтаната „фаза“ на достигане е социализмът, поради което марксистите често обявяват Ботев за техен предтеча. Към края на 20-те години на XX век дори „откриват“ неизвестен дотогава текст на поета, озаглавен „Символ-верую на българската комуна“. Този наслов, задаващ авторитета на сакралните речевни практики, е своеобразна увертюра към една патетична идеологическа програма, която възвестява избавяне „на сички народи от вековни тегла и мъки чрез братски труд, свобода и равенство“, а също и тържество на „бъдащия комунистически строй на целия свят“.⁷

При все че тази утопия намира реализация в далеч по-тесен мащаб, българските ѝ адепти след 1944 г., когато настъпва социалистическият режим в България, засилват в още по-голяма степен причинно-следствените обвързвания между себе си и поета революционер. „Демократическото и републиканско дело на Христо Ботев и нашите възрожденци – твърди тогавашният министър-председател Георги Димитров – намери продължение от страна на самия народ в лицето на неговите политически, обществени, стопански и културни организации и това дело възтържествува в победата на Отечествения фронт на 9 септември 1944 година, в осъществяваната сега външна и вътрешна политика на отечественофронтовското правителство“ (Димитров, 1949: 5–6). Както се вижда, епическата дистанция между Ботев и поколението на социалистите е

⁶ Периодът „Българско възраждане“ най-общо сочи столетието преди Освобождението на България от османско владичество (1878).

⁷ Вж. пълния текст на програмата: Ботев, Христо. 2014. Символ-верую на българската комуна. Достъпно на: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=1&WorkID=3179&Level=2> [18.01.2014 г.].

разрушена. От перспективата на конструираната от тях непрекъснатост на историческите периоди, действайки за националноосвободителната кауза, Ботев всъщност действа за утвърждаването на социалистическата идея. Пак от тази перспектива, самото Възраждане е не само време на съпротива срещу османската власт, а и време на изковаване на бунтовен дух, който заедно с избистряната още тогава пролетарска идеология довежда до успеха на социалистическата революция през 1944 г. В неистовия стремеж към усвояване на възрожденското наследство, Ботев е вплетен в изопачени каузални вериги, открояващи връзката му със социалистическите активисти (например в лозунга „Гордо знаме ни е Ботев, пръв учител – Димитров“, взет от марша на популярната по онова време пионерска организация „Септемврийче“). Набляга се и на близките отношения на героя с „братския“ руски народ, също и на „мечтите“ му за южнославянско единство (той е наречен „страстен поборник за вечна дружба с великия руски народ“, радетел на идеята за „съюз между южните славяни“ и за сътрудничество с балканските страни – Димитров, 1949: 5). В подобни приписани на героя възгледи прозират федеративните амбиции на самия Георги Димитров. Те пораждат характерни публикации, актуални през ранните години на режима (например „Ботев и южнославянското единство“⁸, „Историческите основи на българо-югославянското братство Ботьов-Димитров-Тито“⁹, „Ботев и славянските народи“¹⁰ и пр.). Разбира се, тези писания предвидимо за нас секват към 1948 г., бележеща политическия разрыв с Йосип Броз Тито. В съзвучие с провежданата по съветски модел колективизация в селското стопанство, на Ботев се вменият също така идеи за земеделското коопериране¹¹, възприемани като възрожденско „предсказание“ за бъдещото ТКЗС, утвърдено по времето на социализма.¹² Тези Ботеви „прозрения“ се изковават не без легитимацията на специално създадени институции (като открития през 1945 г. Научен институт „Христо Ботев“), които освен че се занимават с организирането на грандиозни чествания на паметта на своя патрон, освен че преиздават и „проучват“ неговото творчество, се грижат и за „правилното“ му идеологическо функциониране в българския гранд наратив. В периода на зрелия социализъм (70–80-те години на XX век), белязан от дейното участие в политическия живот на Людмила Живкова – дъщеря на тогавашния министър-председател Тодор Живков и председателка на Комитета за култура – без да прекъсва връзката си с авторитетните „ленински принципи“, общественото развитие прави завой в подчертано националистична насока, при която на преден план изпъкват есенциалист-

⁸ Зарев, 1945.

⁹ Каракостов, 1947.

¹⁰ Недков, 1945.

¹¹ Например в статията „Христо Ботев за земеделското стопанство и кооперацията“. Вж. Топузов, 1949.

¹² ТКЗС е абревиатура на словосъчетанието „Трудово кооперативно земеделско стопанство“, което отправя към характерната по време на социалистическия режим форма на коопериране, осъществена чрез национализация на частната земеделска земя, животни и инвентар.

ки тези, прицелени в „българския творчески гений“, „многовековната история на нашия народ“, самобитната българска култура и пр. (Живкова, 1981: 7–26). Един от стожерите на „този чувовен подем“ на българското самосъзнание е, разбира се, Ботев, който и в късно социалистическия метаразказ е определян като „великан на нашата национално-демократична революция“ (пак там, с. 15), „скъп и близък на всяко българско сърце“ (Живкова, 1982: 457).

И все пак, тъкмо към края на социалистическия режим се забелязва и активиране на отделни академични дискурси, разколебаващи в някаква степен йерархиите във въпросния метанаратив. Техен източник е най-вече историкът Николай Генчев, който смята, че първенството на Ботев в националния героичен пантеон е предпоставено (заради прокламираните от поета комунистически идеи) и донякъде неоснователно, тъй като не той, а Васил Левски е най-важният идеолог на националноосвободителната революция.¹³ Популярността на Генчев, дължаща се по онова време и на критиките му срещу режима, допринася много за актуализирането на култа към Васил Левски и превръща този български революционер, подобно на защитника му, в своеобразен дисидентски символ (Тодорова, 2009: 224–234). Вероятно и заради това след 1989 г., когато социалистическият режим в България пада, Левски продължава да носи ореола на най-безспорния национален герой, а през 2007 г. печели първото място в проведена от националната телевизия класация „Великите българи“, в която Ботев се класира едва пети. Същевременно в учебниците по история и литература представянето на поета започва постепенно да се дистанцира от характерния за социалистическата реториката патос. Прави впечатление, че постъпателно, макар и не напълно последователно, Ботев престава да бъде назоваван с генерализиращи определители от типа на „революционер демократ“, „борец за свобода“, та дори и „поет революционер“, което започва да звучи клиширано. Забелязва се също, че суперлативите, обгръщащи образа му през отминалия период, също стихват. В един учебник по литература от 1996 г. например се казва, че „Христо Ботев е *между* най-привлекателните фигури от историята на Българското възрождане“, че той е „една от най-възбуждащите легенди в националната ни памет“ (Атанасов, Берковска, Дамянова, Чернокожев, 1996: 52–53).

Паралелно с нормализацията на тона върви и изчистването на Ботевия образ от насложената преди това идеологическа обвързаност с тоталитарния режим. Пак в учебник по литература от 1992 г. се изтъква, че в „думи като „комунисти“ и „социализъм“ Ботев влага съдържание, „което е твърде далече от значението, което те придобиват по-късно“, че „за него тези понятия са свързани преди всичко с естествения стремеж на бедните и угнетените към постигане на по-голяма социална справедливост“. С други думи, Ботев е хуманист, а не комунист, затова и определянето му като „предтеча на научния социализъм у нас“, „интернационалист“, „предвестник на социалистико-реалистичната художествена критика“, „създател на партийността в идеологическия сектор“,

¹³ Вж. Генчев, 1987.

„предвестник на Червената армия“ и пр., е напълно спекулативно (Германов, Драгова, Михайлова, Стефанова, Топалов, Хаджикосев, 1992: 97). Оборват се също така и твърденията на социалистическата наука, че Ботев притежавал екземпляр от „Капиталът“ на Карл Маркс. През 1991 г. текстологът Илия Тодоров привежда сериозни аргументи в защита на тезата, че мистериозно „откритият“ през 20-те години на ХХ век текст „Символ-верую на българската комуна“, приписван на Ботев, е фалшификат.¹⁴

Проведените демистификации в постсоциалистически условия, както и стихването на патетичните обертонове, обгръщащи Ботевия подвиг, по никакъв начин не поставят под съмнение мястото на героя в българския „голям“ исторически разказ. В определени сюжетни завои на прочита той може и да отстъпва ролята си на централен персонаж в полза на Васил Левски, да кажем. Но дори и с подобно „отстъпление“, Ботев продължава да бъде сърцевината на есенциалистката представа за българското. Затова и всички опити за преосмисляне на образа му (независимо дали са индивидуална инициатива, или носят печата на някакво институционално решение), се схващат като посегателство срещу „народността“ и „българщината“ и, разбира се, предизвикват яростен отпор.

В плана на персоналните деконструктивистки начинания такава реакция инспирира нашумелият през 2013 г. филм с малко смуцаващо заглавие „Ботев е идиот“, дело на режисьора Деян Барарев. Късометражната продукция печели награди на фестивали, проведени в Република Сръбска в Босна и Херцеговина, също така в Румъния, Франция, Канада, но среща сериозна съпротива от страна на български националистични организации и особено от феновете на футболния клуб „Ботев“ (Пловдив). Деян Барарев изрично подчертава, че състрякащото заглавие на своя филм цели не дискредитиране на светинята, а тъкмо обратното – провокиране на размисъл по темата „колко ни е нужен Христо Ботев днес“ (Plovdiv-online, 2013). Този размисъл обаче се осъществява в насока, съвсем противоположна на режисьорската интенция. Освен че изкривява в разбирането за случила се обидна гавра с национален символ, той допълнително се изостря от слуха, разпространен в интернет пространството, за непрозрачно финансиране на филмовата продукция от „Движението за права и свободи“¹⁵; също от недостовърната информация, че сценарист на производението е скандалната изследователка Мартина Балева¹⁶; не на последно място,

¹⁴ Вж. Тодоров, 1991.

¹⁵ „Движение за права и свободи“ (ДПС) е политическа партия, за която популярното (и особено националистическото) съзнание смята, че защитава турски етнически интереси. Вж. пример за тези представи: Божков, 2010.

¹⁶ Мартина Балева става известна най-вече с участието си в проекта „Батак като място на паметта“ (2007). От позицията на един либерален, деконструктивистки инструментариум, в този проект тя се занимава с пресъздаването на т.нар. Баташко клане (избиване на българско население от село Батак по време на Априлското въстание през 1876 г.) в произведенията на изобразителното изкуство. Според масовите представи обаче Балева отрича това клане, подценява жертвата на „баташките мъченици“, загинали за Освобождението на България, и обслужва чужди (турски) политически интереси.

от обстоятелството, че една от наградите на филма е от фестивал, състоял се в Баня Лука, където според крайния националист Боян Расате било средище-то на „най-големите българофоби на Балканите“ (Български национален съюз, 2013). Така или иначе, след заплахи за физическа разправа, режисьорът заменя заглавието на филма с далеч по-неутралното „В час с Ботев“.

В сходна ситуация, отново в контекста на частните преосмисляния на ка-нона, попада и десетокласничката Деница Пенчева, която през 2013 г. публи-кува в личния си блог есето „5 + 1 причини да мразя Христо Ботев“, получило широко разпространение в медиите и социалните мрежи. Започвайки с призна-нието, че „този герой на българската литература“ никога не я е „вдъхновявал особено много“, ученичката изрежда следните причини за резервираното си отношение спрямо него: Ботев е „стихоплетец“ (защото в плана на поетиче-ския израз е далеч под нивото на по-късните поети модернисти); Ботев е „на-всякъде“ (неизменно фигуриращ във всички изпитни конспекти); Ботев е „пър-вобитен“ (и творчеството му наподобява „магията на пещерните рисунки“); Ботев е „прехвален“ (въпреки че, „крадейки“ от народните песни, очевидно не е толкова оригинален); Ботев е твърде „голям“ (поради което се е превърнал в „символ на всички полуграмотни патриотари“). Към избраните причини Де-ница Пенчева въвежда и един последен аргумент за „омраза“ към Ботев:

...Защото ми разбива сърцето.

Всеки път, когато прочета негов стих. Всеки път, когато помисля за съдбата му. Всеки път, когато усетя у себе си онзи ботевски бунт срещу грозното, сре-щу кривото и несправедливото. Всеки път виждам младото му тяло, проснато под оня връх. В тревата се просмуква лепкава кръв. (...) И тази кръв причинява повече болка, отколкото недораслото ми сърчице може да поеме. Затова го мразя. (Пенчева, 2013а)

Последният параграф на есето задава реторически похват, преобръщащ и в някаква степен обеззначаващ смисъла на приведените преди това аргументи. Очевидно в есето става дума за бунт не срещу Ботев (способен да пленява и даже да „разбива“ читателски сърца), а срещу каноничното втвърдяване на об-раза му, което му придава отчуждаваща изключителност и възпрепятства въз-можността за близко, непреднамерено вчувстване. Намерението на авторката на есето обаче е разчетено като подривна атака, характерна изобщо за поколе-нието ѝ, растящо с объркана ценностна система (както четем в коментарите на многобройните морални съдници, разпространени в интернет пространството по повод текста). Дали поради обществения натиск, или поради други, лични съображения, няколко дни след въпросната публикация, Деница Пенчева пише ново, идеологически „коректно“ есе, озаглавено „5 причини да обичам Христо Ботев + още нещо“ (Пенчева, 2013б).

Общественият натиск обаче е още по-отчетлив, когато опитите за пре-моделиране на метаразказа приемат облика на институционални директиви. Периодично например българското публично пространство е „взривявано“ от слухове (или от не толкова илюзорни инициативи, които тъкмо поради об-

ществения отпор по-късно биват определени като „слухове“), че творчеството на Ботев ще бъде редуцирано (или редактирано, или, още по-лошо, направо цялостно премахнато) от учебните програми. Подходящ пример в тази насока е развихрилият се през 2012 г. скандал, започнал заради доклад на Комисията за защита от дискриминация. Според доклада българското училище формира негативни стереотипи за някои малцинствени групи (най-вече за турците) чрез преувеличени разкази за насилие над българите по време на османското владичество. Това твърдение предизвиква остра реакция от страна на издателство „Просвета“, което в отворено писмо веднага задава въпроса трябва ли Ботев, който е писал срещу османската власт и е пресъздал в творчеството си въпросното насилие, да бъде махнат от учебниците по литература и история. Този въпрос на свой ред бива хиперболизиран до масовата истерия, че Министерството на образованието наистина е замислило да отмени изучаването на Ботевите творби. Социалните мрежи дават гласност на тази истерия, а една националистическа партия настоява, че случилото се е „част от процеса по денационализация на българите и псевдоевропейска подмяна на българската история“ (Actualno.com, 2012). Разбира се, и Комисията за защита от дискриминация, и тогавашният образователен министър Сергей Игнатов се оправдават, че план за отмяна на Ботев не е имало. Но убеждението, че се готви посегателство срещу гения поет е толкова дълбоко, че тези оправдания не се приемат за истинни и дори напротив, в масовото съзнание остава впечатлението, че благодарение на обществената реакция е предотвратено голямо зло.

На следващата година, и вече като премислено действие, което не може да бъде окачествено като невярна информация или мътва, е прононсиран нов образователен проект, според който четири канонични Ботеви стихотворения („Майце си“, „Елегия“, „Борба“ и „Моята молитва“) ще отпаднат от учебните планове. Решението е потвърдено от министъра на образованието Анелия Клисарова с довода за необходимо „олекотяване“ на учебните програми, в които трябвало да има „повече време за преговор и упражнения, каквито са новите тенденции в българското и европейското образование“ (БНТ, 2013). Отново под натиска на общественото недоволство обаче, ден по-късно Клисарова се извинява за предходното си твърдение. Тя обещава да разпoredи проверка по случая (в който съзира зловредната намеса на предишното правителство), заканва се да уволни дисциплинарно виновниците, изготвили недообмисления проект, и тържествено заявява, че докато е министър, няма да позволи „от програмата по български език и литература да отпаднат произведения на български класици“ (24 часа, 2013), което е гаранция, че „патриотичният дух в нашата литература“ ще бъде запазен (Труд, 2013).

Последните думи на образователния министър неминуемо напомнят, че фундаментът на българския гранд наратив (заедно с каноничните му разклонения в полето на литературата и културата) е националистически. Като възплъщение на масовата, а и на институционалната представа за автентиката на българското (представител на „най-българското“ време, както популярно е наричано Възражда-

нето; основоположник на българската литература, пример за сублимна героика в името на свободна България и пр.), образът на Христо Ботев не само че устоява на всевъзможни идеологически пренаписвания, но и неизменно запазва високото си място в най-емоционалните сюжети на българския национален разказ.

Литература

- Атанасов, Вл., Л. Берковска, А. Дамянова, Н. Чернокожев. (1996). *Литература за 7. клас*. София: Просвета.
- Бакалов, Г. (1983). *Студии, статии, рецензии*. Т. 1. София: Бълг. писател.
- Бакалов, Г. (1924). Чий е Ботев? *Нов път*, 1, бр. 14.
- Бобчев, С. (1876). От Одеса в Белград. *Стара планина*, 25 август, бр. 5.
- Български ратници за свободата. (1876). *Стара планина*, 23 октомври, бр. 22.
- Вазов, И. (1891). Христо Ботев. *Денница*, II, бр. 6, 7, 8, 10.
- Генчев, Н. (1987). *Васил Левски*. София: Военно издателство.
- Германов, Г., Н. Драгова, А. Михайлова, Л. Стефанова, К. Топалов, С. Хаджикосев. (1992). *Литература за 9. клас на средното общообразователно училище*. София: Просвета.
- Дечев, С. (2010). Интимизиране на изобретеното: национална държава, национална идентичност и символи на всекидневието. – Във: *В търсене на българското. Мрежи на национална интимност (XIX–XXI век)*. София: Институт за изследване на изкуствата.
- Димитров, Г. (1949). Христо Ботев е знаме, което все по-високо ще се развява над нова, демократична България. – В: *Стогодишнината от рождението на Христо Ботев*. София: БКП.
- Живкова, Л. (1981). *Да пребъде през вековете нашата древна и вечно млада Родина*. София: Партиздат.
- Живкова, Л. (1982). *С априлско вдъхновение в борбата за мир и социализъм, за единство, творчество и красота*. София: Партиздат.
- Займов, С. (1895). *Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов*. София: Ив. Б. Касъров.
- Зарев, П. (1945). Ботев и южнославянското единство. *Народна войска*, 2 юни, № 221.
- Златаров, А. (1924). Кому принадлежи Ботев? *Социалистическа младеж*, 3, 02 юни, бр. 10–11.
- Каракостов, С. (1947). Историческите основания на българо-югославянското братство Ботьов-Димитров-Тито. *Работническо дело*, 5 авг. 1947, № 179.
- Каракостов, С. (1977). *Ботев в спомените на съвременниците си*. София: Партиздат.
- Клинчаров, И. (1910). *Христо Ботйов*. София: Ив. Г. Игнатов.
- Красний. (1924). Христо Ботев е наш! *Народно единство*, 1, 08 юни 1924, бр. 141.
- Милев, Н. (1924). Чий е Ботев? *Изгрев*, 02 юни, бр. 17.
- Лиотар, Ж-Ф. (1996). *Постмодерната ситуация*. София: Наука и изкуство.

- Макдъф. (1929). *Чий е Ботев? Нравственият лик на тая зловеца личност*. София: Арм. воен.-изд. фонд.
- Недков, Й. (1945). Ботев и славянството. *Добруджанска трибуна* (Добрич), 2 юни 1945, № 35.
- Недялков, Х. (1877а). Христо П. Ботев. *Стара планина*, 14 април, бр. 63.
- Недялков, Х. (1877б). При гроба на Ботева. *Стара планина*, 14 април, бр. 63.
- Панов, А. (2012). *Художествена система на Ботевата поезия*. София: Ал. Панов, 2012.
- Пенев, Б. (1978). *История на новата българска литература*. Т. IV. София: Бълг. писател.
- Попов, П. (1927). *Христо Ботйов*. Трагедия в три действия. Ловеч: Др. Мичев и син.
- Савчев, Г. (1945). *Христо Ботьов. Исторически роман*. София.
- Славейков, П. (1959). *Събрани съчинения*. Т. 5. София: Бълг. писател.
- Стоянов, З. (1983). *Съчинения*. Т. 2. София: Бълг. писател.
- Теодоров-Балан, А. (1896). *Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища*. Пловдив: Хр. Г. Данов.
- Тодоров, И. (1991). „Символ-верую на българската комуна“. *Летописи*, бр. 1.
- Тодорова, М. (2009). *Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой*. София: Парадигма.
- Топузов, И. (1949). Христо Ботев за земеделското стопанство и кооперацията – В: *Христо Ботев. Сборник по случай 100 години от рождението му*. София: БАН.
- Чолчев, Х. (1922). Чий е Ботев? *Вестник на жената*, 27 май, бр. 59.
- Lincoln, В. (1989). *Discourse and the Construction of Society. Comparative Studies of Myth, Ritual and Classification*. New York: Oxford University Press.
- 24 часа. (2013). *Анелия Клисарова уволнява виновните за отпадане на стихотворения от Ботев*. Достъпно на: <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=2079845> [18.01.2014].
- Actualno.com. (2012). *Facebook протест: махате Ботев, не пускаме децата на училище*. Достъпно на: http://society.actualno.com/Facebook-protest-Mahate-Botev-ne-putskame-decata-na-uchilishte-news_397155.html [18.01.2014].
- БНТ. (2013). *Ботеви стихотворения отпадат от учебната програма*. Достъпно на: http://archive.bnt.bg/bg/news/view/103213/botevi_stihotvorenija_otpadat_ot_uchebnata_programa [18.01.2014].
- Божков, В. (2010). *Националните интереси налагат отстраняване на ДПС от политиката*. Достъпно на: http://www.vestnikataka.com/?module=displaystory&story_id=25449&format=html [18.01.2014].
- Ботев, Х. (2013). *Хаджи Димитър*. Достъпно на: <http://litclub.bg/library/bg/botev/poezia/hd.htm> [18. 01. 2014].
- Ботев, Х. (2014). *Символ-верую на българската комуна*. Достъпно на: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=1&WorkID=3179&Level=2> [18.01.2014].
- Български национален съюз. (2013). *Поредна гавра с национален символ – филм „Ботев е идиот“*. Достъпно на: <http://bgns.net/поредна-гавра-с-национален-символ-ф/> [18.01.2014].

- Пенчева, Д. (2013а). *5 + 1 причини да мразя Христо Ботев*. Достъпно на: <http://pisheshtamashina.wordpress.com/2013/08/27/5-1-причини-да-мразя-христо-ботев/> [18.01.2014].
- Пенчева, Д. (2013б). *5 причини да обичам Христо Ботев + още нещо*. Достъпно на: <http://pisheshtamashina.wordpress.com/2013/09/09/5-причини-да-обичам-христо-ботев-още-не/> [18.01.2014].
- Plovdiv-online. (2013). *Заплашват автор на филма „Ботев е идиот“*. Достъпно на: <http://www.plovdiv-online.com/konflikti/item/44452-%D0%B0vtor-n%D0%B0-film%D0%B0-botev-e-idiot-ne-obijd%D0%B0me-fk-botev> [18.01.2014].
- Труд. (2013). *Министър Клисарова: Извинявам се за този смут с Ботев и Димов*. Достъпно на: <http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=2080325> [18.01.2014].

Ana Alexieva

HRISTO BOTEV IN THE NATIONAL NARRATIVE OF BULGARIAN PEOPLE

Summary: The paper is focused on one of the most canonic figures on the Bulgarian heroic pantheon – the poet and revolutionary Hristo Botev, who died in battle against ottoman troops in 1876. The analysis is based on wide scope of sources: press publications, memoirs, literature texts, school textbooks etc. The process of mythologization of Botev and gradual installation of him into cultural memory of Bulgarian people are traced. Particular attention is paid to the institutionalization of the hero as core character of the Bulgarian Grand narrative. This process begun shortly after his death, but it became evident during 20-ties and 30-ties of XX c., when the national concepts, representing Bulgarian essentiality, were forged. Thus, Botev was regarded as one of the emblems of these concepts. After the communist takeover in Bulgaria (9 September 1944) the image of the revolutionary was attributed with the highest possible legitimacy, a logical consequence of the ideological aspiration of the regime. And, after the collapse of the communism (10 November 1989), despite of the revision of a number of symbols, considered as a visual representation of the regime, the poet-revolutionary remained untouched with his noble aureole. Therefore, meta-narrative could be regarded as rigid structure as well as the privilege, obtained by the personalities it comprises as implying the essentialist conception of the „national“ and „Bulgarian“.